

Хатирəлəр дəфтəриндəн

ҺҮСЕЈН

ЧАВИД

ҲАГҖЫНДА

Сабит РƏҺМАН

БИР заманлар, кəнчлик дəврүндə тəсəввүр елəмəздим ки, вахт олачаг һəр күн кəрдүјүм, сəһбəт етдијим, дəрслəрини, мүнəзирлəрини динлəдијим əзиз мүнəллимлəрим һагғында, кəрүшлəрдə, ичласларда, һəтта евлəрдə, күчлəрдə растлашдыгым һəрмəтли, асатгал əдиблəримиз, шаирлəримиз һагғында хатирə јазачагам.

Хатирлəрим бə'зəн ғыса, эпизодик характер дашыјыр, чүнки һафизəм һəрдəн бир мənə јахшы хидмəт елəмир. Чох дүшүнчөлəрдəн, тəдигатдан сонра бə'зи һадислəри хатирлаја билирəм. Она кəрə дə бу ғысалыг үчүн охучулардан үзр истəјирəм.

Һүсејн Чавид хатирлајанда илк əввəл М. Əзизбəјов адына АзəрбајҖан Дəвлет Академик Драм Театрынын сəһнəsi, Аббас Мирзə Шəрифзаде вə онун ифа етдији Иблис образы јадыма дүшүр. 20-чи иллəрин əввəллəриндə Һүсејн Чавидин мəшһүр «Иблис» əсəри бəјүк мүнəффəггилə сəһнэлəри кəзирди. СəјҖал шə'ри, ојаг вəзидə јазылмыш диалоглары актјорларын, тамашачыларын динлəдəн дүшмүрдү. Елə бил Иблис образы о заманлар тракик актјорлар үчүн мəбək дашы иди. Нинки јалныз профессионал артистлəр, һəтта ади һəвəскарлар да концертлəрдə, мұсамиралəрдə, ја да ки, лап мəктəб сямјалары архасында мүтлəг «Иблис»дəн монолог дəјəр вə Аббас Мирзəни тəғлид едəрдилəр.

Чəфəр Чаббарлы һəлə о заманлар тəзə парламаға башламышды. «Ајдын», «Огтај Елоглу» театрларын һамысынын репертуарында варды. Бунларла јанашы Чавидин «Иблис»и вə «Шејх Сəн'ан»ы да сəһнэлəримизин даими гонагы иди. Əзизбəјов адына АзəрбајҖан Дəвлет Драм Театрынын сəһнəсиндə бу дəрд тамашанын дəрдү дə ојнаныларды вə һамысы да бир актјорун, јухарыда адыны чəкдијим Аббас Мирзəнин јарадычылыгы илə баглы иди. О, һəм Ајдын вə Огтај, һəм дə Иблис вə Сəн'ан ролларынын мисилсиз ифачысы вə јарадычысы иди.

Мən һəлə лап ушаг икən Шəки театрынын сəһнəсиндə «Иблис»дəн бир парчаја тамаша етмишəм. О заман кəрдүјүм о парчада кимин нə рол ојнадыгы јадымда дəјил. Јалныз тамашачыларын «Бəхшəли, Бəхшəли» дəјə алгышладыгларыны хатирлајырам. Шəкинин кəркəмли театр хадимлəриндəн, мəһарəтли актјор вə режиссор Бəхшəли Ахундовун о заман бир ифачы кими, јахүд бир режиссор кими сəһнəјə чагрылдыгыны хатирлаја билимрəм. Тəкчə о јадымдадыр: Кəнч, күлəруз, хошсифəт бир киши—кəнч Бəхшəли сəһнəјə чыхыб баш əјди вə биз дə она хəјли əл чалдыг.

Бир дə ону хатирлајырам ки, ким исə јанымда отурумуш тамашачылардан бири тəсəсүфлə деди: «Кəрək бу кəзəл тамашаны гоча Һүсејн Чавид өзү кəрəјди». Əлбəттə, Шəки һəвəскарларынын ојнадыгы парча Баки театрларында кəдəн гурулушларла мұғажисə едилə билмəз. Анчаг мən бу мисалы Һүсејн Чавид һагғында дəјилмиш «гоча» сөзүнə кəрə кəтирдим. Дəғрудан да Һүсејн Чавидин əсəрлəринə баханда, далбадал мəјдана чыхан «Шејх Сəн'ан», «Иблис», «Пəјғəмбəр», «Топал Тəјмур» кими əсəрлəри охуудға кұман етмək оларды ки, онлары јазан бизим мұасир һəјатымыздан ұзаг, гоча бир кишидир. Һалбуки, Чавид бу

əсəрлəри јазанда чаван иди. Мən ону илк дəфə 1924-чү илдə, Баки дарүлмүнəллиминдə бизə əдəбијат дəрси вердији заман кəрмүшəм. Бу заман онун тəхминən 36—37 јашы оларды. Орта бəјүлү бир адам иди. Һəр заман үлкүчлə гыркылы башына бир аз јан, сүрмəји папаг гəјарды. Җызылы пєиснє тахарды вə бу да она чох јарашарды. Өзү чидди адам иди. Дəрслəриндə дə, шəхси сəһбəтлəриндə дə бир аз бəдбиш, бир аз романтик иди. Өзүндəн, өз шə'рлəриндəн, өз пјеслəриндəн гəтијјən сəһбəт ачмазды. Биз она јарадычылыгы һагғында суал вəрəндə һəмишə ачыгы тутарды. Чох-заман чаваб вəрмəзди. Мəғрур, һəм дə тəвəзəкар иди. Тəвəзəкарлыг чəһəтдəн Чəлил Мəммəдгулузаде илə бəјүк бəнзəјишлəри варды. Анчаг јалныз бу чəһəтдəн. Һəјаты мұшаһидə вə дəрк етмək нөгтєји-нəзəриндəн исə Һүсејн Чавид бүтүн мұасирлəриндəн сечилди. Онда һəјата лагəјд вə өтəри мұнасибəт варды. Адама елə кəлирди ки, Чавид хəјалында бир алəм гурумуш вə орада јашајырды.

Бир дəфə сəккиз март мұнасибəтилə һансы мəчмүдə исə Чавидин бир шə'ри чыхмышды. Гадынларын кəзəлликлəриндəн, чичəјə бəнзəдиклəриндəн бəһс едən бу шə'р ашагыдакы мисраларла гуртарды:

Эн доғрусу нək тохунур руһуна
Кəдрли чəһрлəр, сүзкүн бахышлар.

Биз, о заманын јенијетмэлəри бу шə'рдəки бəдбин руһу анлаја билимрди. Она кəрə дə əдəбијат дəрси заманы синифдə Һүсејн Чавидə суал вəрдик:

— Мирзə! (о заман Баки мəктəблəриндə мүнəллимə «мирзə» дəјə мұрачигəт едирдилəр) Нə үчүн сəккиз март, гадынларын азадлыг күнү сиз, кəдрли чəһрлəрдəн, сүзкүн бахышлардан јазмысыныз?

Суал Һүсејн Чавидин мизачына, характеринə ујғун олмајан, ону əсəбилəшдирчəк бир суал иди. Она кəрə дə биз илдырым чыхыб, кəј курулдајачагыны тəсəввүр едирдик. Анчаг елə олмады. Чавид хəјли дүшүндү, сонра деди:

— Јəгин мən хəјалымда јашатдыгым кечмиш гадынлардан ајрыла билимрəм. Мұасир гадынлары јахшы дүјмурам. Һүсејн Чавид өзү дə һисс едирди ки, һəм кəтүрдүјү тарихи мөвзулар, — АзəрбајҖана, өз доғма халгына дəхли олмајан биканə, јад тəјмурлар, пəјғəмбəрлəр, сəн'анлар вə гəјрилəри, һəм дə гəлиз дили ону кениш тамашачы күтлəсиндəн ајырыр, доғма мұһитиндəн узаглашдырыр. Она кəрə дə өзү-өзү илə мұбаризə апармаға чалышырды.

Чавидин ики дəврү јахшы јадымдадыр:

1) Индичə бəһс етдијим, јəни Чавидин мүнəллимлик дəвру. Бу заман о, шəһрəтинин эн јүксək пиллəсиндə иди. Мəғрур, əтрафында чəрəјан едən һадислəлəрə əһмијјəт вəрмəјən Чавид романтик бир алəмдə долашырды. Дəрсин дə о шаир кими дəјəрди. Програма, дəрсликлəрə əһмијјəт вəрмəзди. Јохламаја, имтаһана əһмијјəт вəрмəзди. Өз јолу илə, өз үсүлү илə һəрəkəт едəр вə бизə, һəлə орта мəктəб шакирдлəринə əдəбијатын бəјүк вəзифлəриндəн, јүксək предметиндəн сəһбəт ачарды. Чавидин тə'сири алтында синфимиздə ушагларын əксəријјəти шə'р јазырды. Бу сыфф тəғлидчилиг иди. Чүнки сонралар о шə'р јазан шакирдлəрин һеч бирисиндəн шаир чыхмады. Амма һəр һалда бизим нəслə Чавидин вə Чавид əсəрлəринин тə'сири чох бəјүк иди.

Һүсејн Чавидин башға бир дəврүнү дə хатирлајырам.

2) Тəзə јазмаға башламышдым. Бакида Пролетар Јазычылары Тəшкилаты јарадылмышды. Биз кəнч јазычылар һəр күн ора топлашардыг. Ахшамлар исə «Коммунист» гəзетинин клубунда əдəби ичласларда, мұзакирлəрдə, диспутларда иштирак едирдик. Чох заман Мустафа Гулијев, ја да ки, Һəбиб Чəбијев бу ичласларə рəһбəрлик едəрдилəр. О заман буржуа əдəбијатына гəти мұһарибə елан олунмушду. Буржуа, хырда буржуа јазычыларыны тəғид едən бир натиғ о бири натиғи əвəз едир, фикир, фикри кəтирир, бəјүк мұбəһислəр, мұлаһизəлəр ичəрисиндə јени совет əдəбијаты јаранырды. Бу мəчлислəрдə Чəфəр Чаббарлы, Чəлил Мəммəдгулузаде, Əбдүррəһимбəј Һагвəрдијев, Сүлєјман Сани Ахундов вə гəјрилəри илə бəрəбəр Һүсејн Чавид дə иштирак едирди. Һүсејн Чавид үмумијјəтлə чыхыш елəмəји вə данылмагы севмəдијиндəн јалныз динлəмəклə кифəјəтлənəрди. Бу вахтар Чавиддə бəјүк бир дəнүш əмəлə кəлмəјə башламышды. О, артыг бир аз реал һəјатла улашыр вə һесəблашырды. «Телли саз» əсəри бу иллəрин мəһсулуду. Или јадымда дəјил, Һүсејн Чавид бу əсəрини Баки ишчи театрынын бəдни советиндə охууд. О заман биз чаванлар да бəдни советин ичласларында иштирак едирдик. Тəбни иш, театрын дəвəти илə, «Телли саз» əсəрини чəмиси бир дəфə динлəмишəм. Тəхминən 35—36 ил бундан, габаг. Она кəрə дə сүжети, образлары, типлəри хатиримдə јахшы галмајыб. Јалныз о јадымдадыр ки, мұасир тəлəбэлəрин һəјатындады. Һəм нəзм, һəм дə нəср илə јазылмышды. Бир тəлəбəнин үмуми јататханада охууду сатирик маһны һəлə дə јадымда галыб.

«Телли саз» пјеси бəдни совет үзвлəри тəрəфиндəн рəскин тəғид олунду. Бəлкə дə идеја, һəјат, рəалист сөнəт, сəйно тəлəбə нөгтєји-нəзəриндəн əсəр нөгсанлы иди. Анчаг Һүсејн

Чавидин јарадычылыгы бахымындан бу əсəрин мəјдана чыхмасы онда бəјүк дəнүшүн јарандыгыны кəстəрирди. Чавид дəјишмишди. Тəкчə «Телли саз»ын мəјдана чыхмасы јох, тəз-тəз, ајры-ајры парча шəклиндə чап олунан «Азəр» поемасындан парчалар да буну ајдып кəстəрирди. Мən бурада онун јарадычылыгына елми-тəғиди анализ вəрмək фикриндə дəјилəм. Чүнки бу бəрəдə чох јазылыб вə нəзəријјəчилəримизин, алимлəримизин марағлы китаблары, мəғаллəри чыхыб. Мən јалныз онун һагғында јадымда галан һадислəлəри охучуларымыза данышмаг истəјирəм. Јадымда галан да одур ки, Һүсејн Чавидин о дəврү, јəни сон дəврү əввəлсикə гəтијјən бəнзəмирди. Əввəлки мəғрурлуг онда артыг јох иди. Җылыглы, хошхасијјəт олмушду. Онун сон əсəри «Хəјјам» бу дəврүн мəһсулуду.

Мən о заман киностудияда ишлəјирдим. Чавид бу əсəрини орада, студияда Рəзə Тəһмасиблə мənə охумушду. Бу фəхиə бизə һəлə о вахтар, күчлү тə'сир багышламышды.

Мəһди Мəммəдовун гурулушунда вə Хəјјам ролунун ифасында Əзизбəјов театрынын «Хəјјам» тамашасы театр тарихимиздə галачаг фəрəһли һадисəдир. Чавид бу əсəри үчүн о вахт республика мұсабигəсиндə биринчи мұкафат алмышды.

О заманлар мəним Азијатски (индики П. Монтин) күчəсиндə бир отагым вар иди. Аилəлə бəрəбəр бу отагда јашајырдым. Чавид тəз-тəз бизə гонаг кəлирди. Мəнимлə сəһбəт едəр, зарафатлашарды. Əлбəттə, арамызда мұғјјən мүнəллим-тəлəбə пəрдəsi даима галырды. Бу чəј сəһбəтлəриндə Чавид һəрдəнбир шəхси планларындан вə истəклəриндəн дə данышарды. Мən бу сəһбəтлəрдəн баша дүшдүм ки, Чавид кино үчүн «Короглу» ссəнариси јазмаг истəјир. Одур ки, бу бəрəдə студиянын рəһбəрлəри илə сəһбəт апармаға башладым. Чавидин əлєјһдарлары чох иди. Онлары разы салмаг чəтин иди. Анчаг мən мəсəлəни һəлл едиб Чавидлə мұғавилə багладым. Тəсəсүфлəр ки, иш бунуила гуртарды. Данышы давам етдирə билмəдик.

О, һəр заман өзүнү фəвғəлбəшəр һесаб едəрди. Амма һəјатынын сон дəврлəриндə онда халг, вəтən мəһəббəти күчлənмишди. Јадымдадыр ки, бəјүк шаирин сəһбəтлəриндə јаваш-јаваш «Нахчыван», «Бизим Нахчыванда» ифадəлəрини ешитмək олурду.

Əдəбијатымызын кəркəмли сималарындан бири олан Һүсејн Чавид һафизəмиздə, хəјалымызда бир шаир-драматург, бир мүнəллим, бир јоллаш кими даими јашајыр.

ФОТО-ОБЪЕКТИВ ИН
КӨЗҮ ИЛƏ

ИНШААТЧЫЛАР ПРОСПЕКТИ

Фото А. Тавакаловунду.